

Homo Florens, in het atelier van Leonardo da Vinci¹

Patrick Nullens²

Economie gaat over mensen.

Vier jaar geleden (juni 2019) organiseerden we een symposium in het Vredespaleis in Den Haag. Tijdens dit evenement werden internationale wetenschappers uit verschillende academische disciplines uitgenodigd om met elkaar in gesprek te gaan over de contouren van een nieuw mensbeeld voor een duurzame economie. De bevindingen van dit symposium zijn later gepubliceerd in onze wetenschappelijke bundel "Relational Anthropology for Contemporary Economics" (2022), te verkrijgen als 'open source'.³

Aanvankelijk voelde het wat vreemd om het thema van de mens in de economie te bespreken in het Vredespaleis. Echter, na nader inzien begon ik steeds meer het verband te zien tussen hoe we de mens in de economie waarderen en hoe we met mensen omgaan in politiek en samenleving. Ik moest denken aan het rijke Hebreeuwse "shalom", een woord dat me lief is. Shalom betekent veel meer dan alleen vrede als afwezigheid van oorlog; het staat voor rechtvaardigheid, harmonie, evenwicht, welvaart en collectief menselijk floreren. Shalom gaat over de homo florens en het "Shalompaleis" was daarom een uitstekende locatie voor ons symposium. Ook ons economie onderwijs moet minder competitief- en meer shalom-onderwijs worden.

Economie als vak bestudeert hoe individuen, bedrijven en overheden keuzes maken om schaarse middelen toe te wijzen en zo aan de behoeften en verlangens

---

¹ Inleidende lezing gehouden ter gelegenheid van het slotsymposium: Homo Florens in het HEO. Een project mede mogelijk gemaakt door de ondersteuning van de Goldschmeding Foundation.

² Verbonden aan Institute of Leadership and Social Ethics (ETF, Leuven) en bijzonder hoogleraar ethisch leiderschap en menswaardige samenleving (UvH, Utrecht).

³ <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-84690-9> - Zie in dit verband ook White Paper van het project homo florens (di Somma, 2022) en een samenvattend artikel in het NL (Nullens et al., 2022).

van mensen te voldoen. Tot zover niets nieuw. Dit bekende roept vervolgens vragen op, zoals: welke keuzes maken we en waarom? Wie zijn die 'mensen' eigenlijk, en zijn ze allemaal gelijk? Wat is het verschil tussen behoeften en verlangens? We beschouwen deze kiezende en handelende mens vaak als vanzelfsprekend en missen daarom iets van het hart van onze economie.

Het maatschappijkritische begrip 'vervreemding', bekend van Karl Marx, is terug van weggeweest, en volkomen terecht). Welvaart neemt toe, maar de mens vervreemdt zich en raakt zichzelf kwijt in een spiraal van versnelling en dwangmatige groei (Rosa 2019). We raken vervreemd van de natuur en van elkaar, en we zien een toename van psychische klachten bij jonge mensen in het welvarende Westen. In de vorige eeuw verklaarde Erich Fromm al dat onze samenleving ziek is omdat onze levensoriëntatie te zeer gericht is op 'hebben' en te weinig op 'zijn' (Fromm, 2018). Dit 'zijn' betekent het zijn als mens te midden van andere mensen en de natuurlijke omgeving. Om vervreemding tegen te gaan, moet de mens zichzelf weer terugvinden. Deze existentiële herontdekking kan niet worden bereikt door contemplatie alleen, maar moet een integraal onderdeel zijn van het actieve leven van de mens als vrij economisch en politiek wezen. De *homo florens* is vooral een mens in harmonische relatie tot anderen, de natuur en zichzelf. Deze gerichtheid is geen vanzelfsprekendheid; het vereist voortdurende vorming. Hier ligt een cruciale opdracht voor het onderwijs, met name het economisch onderwijs.

In de beperkte tijd die we hebben, wil ik graag kort aangeven waarom *homo florens* een belangrijk thema is, een voorbeeld tonen, en stil staan bij de methode van onze zoektocht. Maar wat ik vooral wil benadrukken, is dat de betekenis van *homo florens* een gedeelde zoektocht is.

Urgente motieven

Er zijn ten minste vier urgente redenen waarom het vanzelfsprekende, de mens, nu grondig bevraagd moet worden.

Ten eerste hebben we te maken met het antropoceen. Ons inleidende filmpje van Charles Eisenstein ging hierover.⁴ Het antropoceen verwijst naar het nieuwe geologische tijdperk waarin de mens de toekomst van de hele planeet bepaalt. De

---

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=EEZkQv25uEs>

mens maakt integraal deel uit van het ecosysteem en staat niet langer buiten of boven de natuur, maar is er volledig mee verbonden. Cultuur en natuur zijn niet langer gescheiden, maar versmelten met elkaar (Latour, 2015). Het antropoceen creëert een lastige paradox: enerzijds zijn we als biologische wezens zeer kwetsbaar, anderzijds hebben we ongekeerde macht over de toekomst van de planeet. We zijn kwetsbare heersers. Het antropoceen leidt niet tot één eenduidig mensbeeld, maar juist tot een debat over verschillende mensbeelden, zoals het debat tussen antropocentrisme en ecocentrisme.

Ten tweede worden we geconfronteerd met snelle bevolkingsgroei, schaarste, ongelijke verdeling van hulpbronnen en massamigratie, verergerd door de klimaatcrisis. Het gaat dan om rechtvaardigheid en een eerlijke verdeling van middelen. Dit zijn vaak ethische vragen. En elke vorm van ethiek is gebaseerd op een mensbeeld, inclusief de economische ethiek. Neem bijvoorbeeld de Indiase econoom Amartya Sen, die de mens benadert vanuit het belang van individuele vrijheden, het ontwikkelen van mogelijkheden en sociale samenwerking. Het wegnemen van duidelijke obstakels voor meer gerechtigheid wordt de focus en dus een prioriteit bij economische keuzes (Sen, 2009).

Ten derde hebben we te maken met de opkomst van kunstmatige intelligentie, die steeds meer de vraag oproept wie de mens eigenlijk is en in hoeverre we als mens vervangbaar zijn (Harari, 2019). Is de mens nog wel uniek? Kan alleen de mens ethische keuzes maken? Filosofische vraagstukken zoals vrije wil, bewustzijn, emotie en identiteit worden belangrijk voor een economie die gebruikmaakt van big data en AI omarmt. Het is beangstigend als we AI alleen in handen geven van de vrije markt en techneuten.

Ten vierde is er de roep om een menselijke maat, vooral in het publieke domein en de economie. Wat maakt een keuze menselijk? Het is niet alleen aan de politiek, maar ook aan ondernemingen om in hun besluitvorming en beleid rekening te houden met het welzijn van mensen. In dit kader komen er steeds meer Europese richtlijnen, zoals ESG. Maar wie zijn die mensen dan precies? Zijn ze universeel of juist divers en uiteenlopend? Misschien is diversiteit wel de essentie van het mens-zijn en bestaat er geen universele menselijke maat, maar juist meerdere menselijke maten. Volgens de filosofe Hannah Arendt: bestaat 'dé mens' niet. Er is geen gemiddelde, maar zijn altijd in meervoudige verschijningen (Arendt, 2021). Hoe kunnen we deze diverse verschijningsvormen van de mens beter begrijpen?

Achterhaald mensbeeld

In het licht van de vier genoemde uitdagingen is het oude mensbeeld van de *homo economicus*, zoals verondersteld in het neoliberalisme, achterhaald. Sinds Stuart Mill wordt de *homo economicus* gezien als een methodische lens, een manier om naar het economische aspect van de mens te kijken. Deze manier van kijken helpt bij het meten, het maken van keuzes en het controleren van schaarse goederen (di Soma, 2022). Deze methodische benadering heeft geleid tot een reductionistisch mensbeeld, verschraling en vervreemding.

Het is ondertussen duidelijk dat de mens veel meer is dan een rationele beslisser die alleen gericht is op eigenbelang en winstmaximalisatie. Zowel de gedragseconomie, de heropleving van politieke economie als verschillende vormen van de nieuwe economie (zoals 'common good economy', donuteconomie, en de betekenseconomie) baseren zich op een rijker mensbeeld.

Kate Raworth wijst op het einde van de karikatuur 'homo economicus':

“En dus is het tijd om helemaal opnieuw naar onszelf te kijken, en de karikatuur [van Mill] te verwijderen uit de economische tentoonstelling en te vervangen door een nieuw portret van de mensheid. Het zal blijken dat dit de belangrijkste portretopdracht van de eenentwintigste eeuw is, die niet alleen economen aangaat, maar ons allemaal. De voorbereidende schetsen worden momenteel gemaakt en, net zoals in Leonardo's atelier, werken veel kunstenaars hier samen – van psychologen, gedragswetenschappers en neurologen tot sociologen, politicologen en, inderdaad, economen” (Raworth 2017, p. 95).

Inderdaad het mensbeeld is de belangrijkste uitdaging van de eenentwintigste eeuw. We zijn nu bezig met de voorbereidende schetsen, waarbij vele kunstenaars samenkomen, zoals Raworth stelt. Hoewel ik het volledig met haar eens ben, merk ik toch ook bij haar een blinde vlek die de stand van de huidige wetenschap typeert. De kunstenaars die ze uitnodigt voor de nieuwe schets komen uit een te beperkte kring. Ze verwijst in haar lijstje voornamelijk naar andere sociale wetenschappen, psychologie en neurologie, maar de geesteswetenschappen, denk dan aan filosofie, letteren, theologie, geschiedenis, kunsten ontbreken. Ik vrees dat ze hiermee het

positivistische reductionisme bevestigt.⁵ De *homo florens* vraagt om meer tekenars in het atelier.

De vraag die rijst bij het lezen van de donut economie is: waarom zouden wij ons in onze economische keuzes laten beïnvloeden door de sociale bodem en het ecologische plafond? Wie bepaalt die grenzen op welke basis? Het antwoord op die vraag is ethisch en uiteindelijk antropologisch. Daarom, zonder het gesprek tussen economie en de geesteswetenschappen zullen we niet ver komen.

Dit is ook het punt dat Martha Nussbaum maakt in haar boek "Niet voor de winst". Ze richt zich expliciet op het hoger onderwijs. Nussbaum klaagt erover dat we de 'liberal arts' buitenspel hebben gezet als irrelevant, te duur. Hierdoor krijgen we technuten met een smal mensbeeld. Volgens Nussbaum brengen we zelfs onze democratie in gevaar door ons vooral te richten op "economisch bruikbare leerlingen".

Juist omwille van het ontwikkelen van een ethiek en de eerder genoemde uitdagingen zal een mensbeeld dat ook geïnformeerd wordt door deze andere disciplines noodzakelijk zijn. De normativiteit van de economie is geen preciese wetenschap, maar vooral een thema van menselijke wijsheid, mededogen en gevoel van gerechtigheid. Nussbaum komt zelf ook met een voorstel over menselijk floreren, voornamelijk gebaseerd op Aristoteles en bekend als de capability approach (Nussbaum, 2012). Het concept van capabilities benadrukt de vrijheid en mogelijkheden die individuen nodig hebben om een waardig en vervuld leven te leiden. Het gaat niet alleen om het hebben van bepaalde middelen of kansen, maar ook om het vermogen om ze daadwerkelijk te gebruiken en te benutten.

Maar het gaat me hier niet om haar concrete voorstel van tien universele en essentiële capabilities, wat op zich ook discutabel is.⁶ Het gesprek over wat dan

---

⁵ Deze selectie werd trouwens achteraf bevestigd door de lezing van K. Raworth. Voor haar nieuwe mensbeeld baseerde ze zich (eenzijdig) op de evolutionaire sociobiology van David S. Wilson. Op zich een heel boeiende en geloofwaardige theorie over altruïsme als overlevingsstrategie, maar ook weer positivistisch reductionistisch. Voor een veel rijkere antropologie die eveneens rekening houdt met de biologische onderlaag: Christian Smith (2010).

⁶ (1)Life, (2)Bodily Integrity ,(3) Bodily health, (4)Senses/ Imagination/Thought, (5) emotions, (6)practical reason, (7)Affiliation, (8)connection with others species, (9)play, (10) Control over one's Environment (Nussbaum, 2012)

volgens ons die menselijke capabiliteiten zijn en wat dat betekent voor de economie moet plaatsvinden, niet alleen in de wetenschap, maar ook met onze studenten.

De vitruviusman

Kate Raworth's metafoor van het atelier van Leonardo da Vinci brengt me bij een symbool voor de Homo florens in de nieuwe economie: de Italiaanse 1-euromunt. Geld en het portret van de mens komen hier samen in de tastbare munt, onze euro. Op dit geldstuk staat de perfecte mens volgens da Vinci, de Vitruviusman. Het is een anatomische schets die de ideale menselijke proporties en symmetrie weergeeft, geïnspireerd door de beschrijvingen van de

Romeinse architect Vitruvius. De mens als product van architectuur. Bij da Vinci zien we de combinatie van kunst en wetenschap, het beeld van de Homo florens. De cirkel symboliseert de perfecte harmonie en het vierkant vertegenwoordigt de aardse wereld. Da Vinci wilde met deze tekening laten zien hoe de mens, als het meest perfecte wezen in de natuur, past binnen de geometrische structuren en verhoudingen van het universum. Het draait altijd om verhoudingen, evenwicht en harmonie. Maar deze Renaissance-man van da Vinci is geïsoleerd, niet in relatie tot anderen. De nieuwe Homo florens zal er ongetwijfeld anders uitzien dan de Vitruviaanse 'man'.

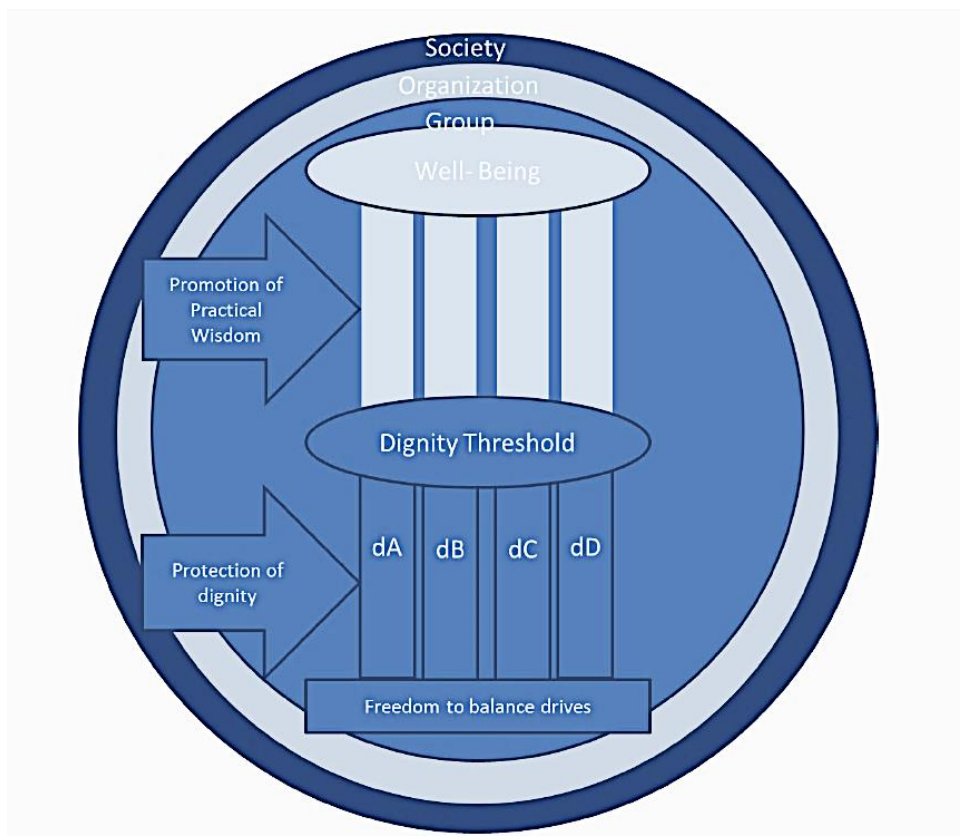
Humanistic Management: een model

Er zijn veel modellen die gebaseerd zijn op een breder mensbeeld. Ons boek 'Relational Anthropology' (Van Nes et. al 2022) en de white paper (di Somma, 2022) geven een indruk van deze zoektocht en verschillende theorieën. Om het concreet te maken, wil ik een model belichten: het Humanistic Management-model, ontwikkeld door onder andere Pirson en Lawrence (2015). Dit model combineert inzichten uit

evolutionaire antropologie en neurologie om ons begrip van menselijk gedrag in de economie en organisaties te verdiepen.

Er zijn twee kernpunten: menswaardigheid (human dignity of dignity threshold) en welzijn (wellbeing). We hebben twee opdrachten: bescherming van de menswaardigheid en bevordering van menselijk welzijn, wat een zaak is van praktische wijsheid (vandaar ook de rol van de geesteswetenschappen).

Op basis van evolutionaire neurologie worden er vier diepmenselijke drijfveren genoemd. De drijfveer om te verwerven (dA: drive to acquire), de drijfveer tot verbinding (dB: drive to belong), de drijfveer om te begrijpen (dC: drive to comprehend) en de drijfveer om te verdedigen (dD: drive to defend). De Homo economicus heeft zich te eenzijdig gericht op het verwerven en verdedigen. Dit is de cultuur van bezitten en behouden. Het verbinden met elkaar en betekenis geven heeft hieronder geleden. We moeten het evenwicht herstellen. Emilio di Somma noemt dit in zijn schitterende whitepaper "Recentering Economics".

Denken met ons hele brein

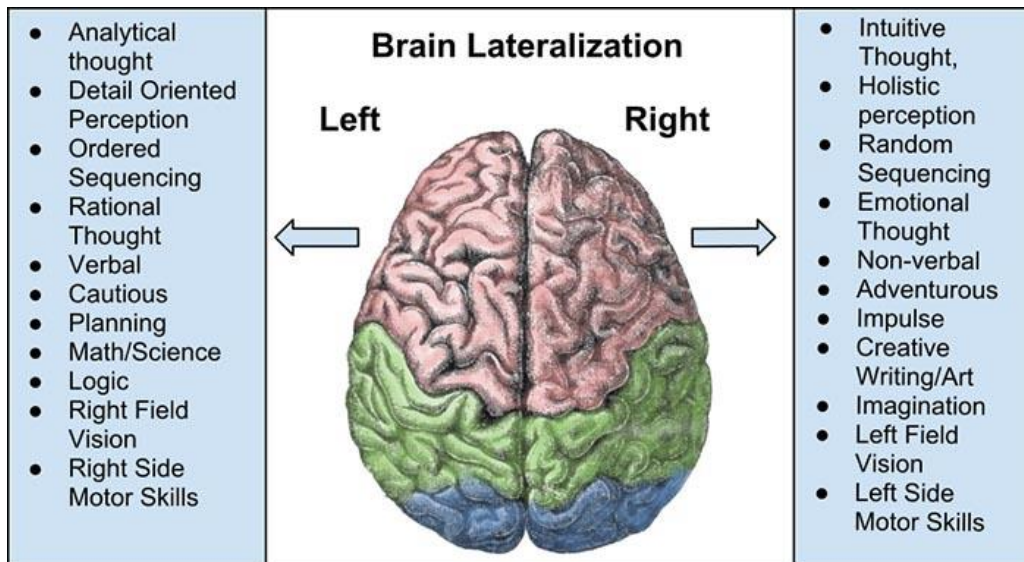
Tot slot, voor de ontdekking van de Homo florens moeten we zelf anders gaan denken. De oude methodes zullen niet langer werken. We hebben een combinatie nodig van specifieke wetenschappelijke kennis, hooggespecialiseerd, en een brede visie op het leven vanuit een meer holistisch, filosofisch perspectief. Zelden zien we dit soort inspanningen waarbij verschillende disciplines worden samengebracht. Vaak stuiten ze ook op heftige kritiek van vakgenoten.

Een recent voorbeeld van zo'n brede benadering is het werk van de Schotse psychiater en filosoof Ian McGilchrist, de zogenaamde dual-brain-theorie (2019, 2022). McGilchrist stelt dat de twee hersenhelften, de linkerhersenhelft en de rechterhersenhelft, verschillende manieren van denken en waarnemen vertegenwoordigen, hoewel ze intens samenwerken en toch gespecialiseerd zijn. Deze dualiteit van het brein is niet alleen menselijk, het geldt voor alle dieren. Maar bij de mensen is deze differentiatie sterker. Door een lang evolutionair proces hebben ze breide helften zich meer gespecialiseerd. Hun wederzijdse aanvulling en effectieve samenwerking is essentieel voor de homo florens.

Volgens McGilchrist heeft de linkerhersenhelft de neiging om lineair, analytisch en reductionistisch te zijn. Het richt zich op afzonderlijke delen en fragmenten, is gericht op controle en manipulatie, en gebruikt taal en categorisatie om de wereld te begrijpen. Dit utilitaire perspectief op de werkelijkheid is nuttig voor het analyseren van details en het uitvoeren van taken die precisie en logica vereisen. De linkerhersenhelft hanteert de logica van het grijpen, verwerven en beheersen. Dit is de lens van de Homo economicus en sluit aan bij het methodisch individualisme en wetenschappelijk reductionisme.

Daarentegen is de rechterhersenhelft gericht op het geheel, op verbanden en het begrijpen van context en betekenis. Het heeft een panoramisch perspectief, is waakzaam voor bedreigingen uit de omgeving, en betrokken bij het waarnemen van patronen, het herkennen van emoties en het ervaren van de wereld op een holistische manier. De rechterhersenhelft heeft een intuïtieve, creatieve en metaforische benadering van denken en is essentieel voor het begrijpen van complexiteit en het ervaren van verbondenheid met anderen en de natuur. In tegenstelling tot het individualisme van de linkerhersenhelft is de rechterhersenhelft inherent sociaal en relationeel.

De westerse wetenschap, waaronder ook de economie, is het evenwicht verloren en heeft de dominantie van de linkerhelft versterkt. Inderdaad, deze heroriëntatie kan alleen plaatsvinden als we beide perspectieven, de linkerhersen helft en de rechterhersen helft, weten vast te houden. Alleen door meer aandacht te besteden aan relaties, empathie, verbeeldingskracht, waakzaamheid en waardering voor complexiteit kunnen we komen tot een meer harmonieuze en betekenisvolle relatie met de wereld om ons heen. Alleen dan zal ons gezamenlijke schetsen in het atelier van Da Vinci vruchten afwerpen.

Bibliografie

- Arendt, H. (2021), *Het leven van de geest*, ten Have.
- di Somma, E. (2022). *Recentering Economics: The Human Person in New Economic Thinking* (White Paper, ILSE-ETF).
- Fromm, E. (2018). *Een kwestie van hebben of zijn: Grondslagen voor een nieuwe levensoriëntatie in de consumptiemaatschappij* (A. Heystek, Trans.). Bijleveld.
- Harari, Y. N. (2019). *Homo Deus: Een kleine geschiedenis van de toekomst*. Thomas Rap.
- Latour, B. (2017). *Oog in oog met Gaia*. Amsterdam: Octavo Publicaties.
- McGilchrist, I. (2019). *The Master and his Emissary: The divided brain and the making of the Western world* (New expanded edition). Yale University Press.
- McGilchrist, I. (2021). *The Matter with Things: Our brains, our delusions, and the unmaking of the world*. Perspectiva Press.
- Nussbaum, M. C. (2011). *Niet voor de winst: Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft* (R. van Kappel, Trans.). Ambo.
- Nussbaum, M. C. (2012). *Mogelijkheden scheppen: Een nieuwe benadering van de menselijke ontwikkeling* Ambo.
- Lawrence, P. R. (2010). *Driven to Lead: Good, Bad, and Misguided Leadership*. Jossey-Bass.
- Nullens, P., Heuvel, C. van den, & Van Nes, Jermo. (2022). Homo amans: Op zoek naar een bredere economische antropologie. *M&O, Management en Organisatie*, 22(1), 41–51.
- Pirson, M. (2017). *Humanistic management: Protecting dignity and promoting well-being*. Cambridge university press.
- Raworth, K. (2019). *Donuteconomie: In zeven stappen naar een economie voor de 21e eeuw* Nieuw Amsterdam.
- Rosa, H. (2019). *Resonance: A sociology of our relationship to the world*. Polity Press; WorldCat.org.
- Sen, A. (2009). *Justice: What's the Right Thing to Do?* London: Penguin Books.
- Smith, C. (2010). *What is a person? Rethinking humanity, social life, and the moral good from the person up*. University of Chicago Press.
- Van Nes, J., Nullens, P., & Van den Heuvel, S. (Eds.). (2022). *Relational Anthropology for Contemporary Economics, A Multidisciplinary Approach*. Springer International Publishing.